

Հ. ԵՂԻՍԱՉԱՐՅԱՆ

(Պատմական գիտությունների
բեկնածու, հնագետ)

Ս Ա Ղ Մ Ո Ս Ա Վ Ա Ն Ք

Ա. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ

աղմոսավանքի հուշարձանների
խումբը, որը պատկանում է հայ
արվեստի և ճարտարապետու-
թյան արժեքավոր կոթողների
թվին, գտնվում է Սովետական

Հայաստանի Աշտարակի շրջանի Սաղմոսա-
վան գյուղի արևելյան եզրին, պատմական
Հայաստանի Արարատյան նահանգի Արա-
գածոտն գավառի ամենաարևելյան ծայրին,
Քասախ գետի աջ ձորափին, գեղատեսիլ վայ-
րում: Արևելյան կողմից Արախի լեռն է,
արևմուտքից՝ Արագած սարը, իսկ առջևում՝
Քասախի անդնդախոր ձորը՝ իր գահավեժ,
արծաթափայլ ջրերով:

Թեև ե՞րբ է հիմնադրվել այդ նշանավոր
մենաստանը, ստույգ հայտնի չէ: Ազգային
ավանդությունն ասում է, որ Ս. Գրիգոր Լու-
սավորիչը Արագած լեռան վրա ճգնելիս եր-
բման իջնում էր Քասախ գետի մոտ, մերթ
բնակվելով ներքևում՝ ձորում, մերթ վերևում՝
ձորանդրին: Եվ այդ երկու տեղերումն էլ նա
կառուցում է երկու փոքր եկեղեցիներ, մեկը
ձորում Լուսավորչի անապատ անունով, իսկ
մյուսը վերևում՝ ձորանդրին, և որովհետև
այդ վերջինում մշտապես պարապում էին
սաղմոսերգության, այն կոչվեց Սաղմոսաց
անապատ:

Չնայած կատարված հնագիտական հետա-
զոտությունները տեղում չեն հայտնաբերել
նյութական մշակույթի հնագույն մնացորդ-
ներ, որոնք հավաստեին այդ ավանդության
պատմական իրողությունը, սակայն բացառ-

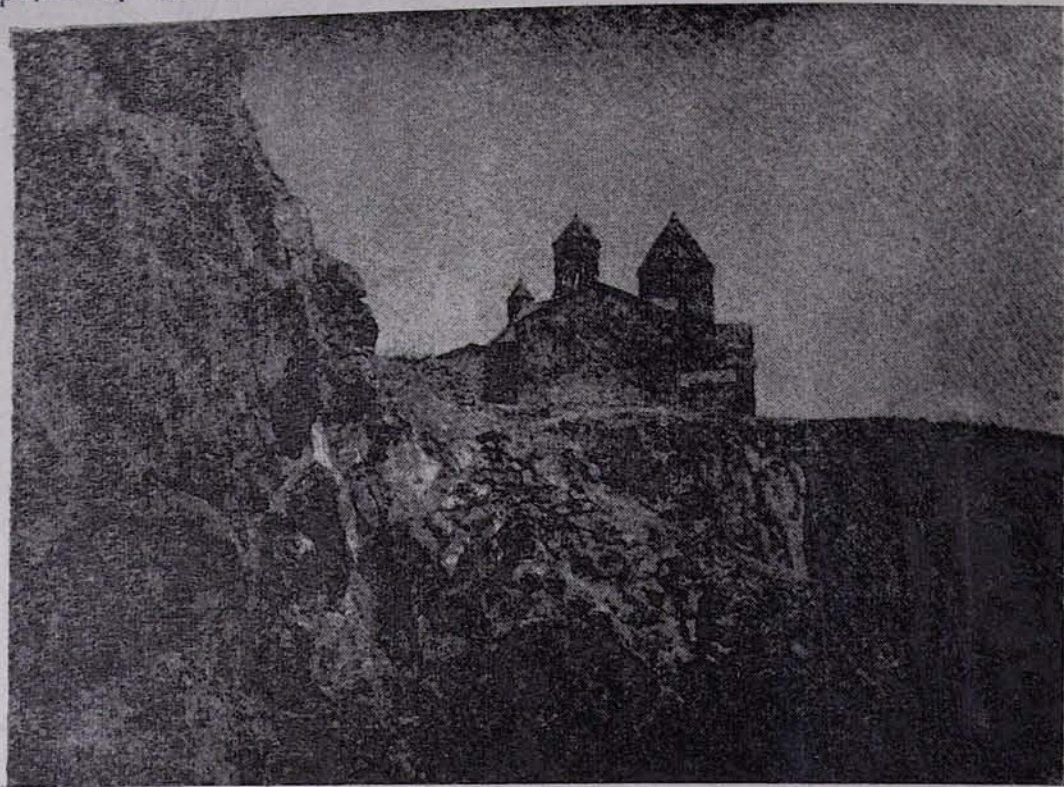
ված չէ, որ այդտեղ գոյություն ունեցած լի-
նի հնագույն կառուցվածք, որի վրա հիմնա-
դրվել է ներկայի վանքը: ԺԳ դարում, երբ
Զաքարե սպասալարի ղեկավարությամբ սել-
ջուկներից ազատագրվում է Արևելյան Հա-
յաստանը, Արագածոտն գավառի մեծ մասը
տրվում է Վաչուտյան իշխաններին՝ որպես
ժառանգական սեփականություն:

Վաչուտյանները ժառանգելով Արագածոտն
գավառը, մեծ չափով զարկ են տալիս հայ
արվեստի և մշակույթի պահպանմանն ու
զարգացմանը իրենց այդ նոր հայրենիքում:
Նրանց միջոցով են հիմնադրվում և ընդար-
ձակվում նորանոր կառուցվածքներով այն-
պիսի հիանալի ու հոյակապ հուշարձաններ,
ինչպիսիք են Հովհաննու վանքը, Տեղերու
վանքը և ուրիշներ: Դրան զուգընթաց, Վա-
չուտյանները ԺԳ դարի սկզբներին հիմնովին
վերակառուցում են նաև Սաղմոսավանքը:

Պատմական աղբյուրները մինչ ԺԵ դարը
(բացառությամբ Կիրակոս վարդապետ Գան-
ձակեցու պատմության) ոչ մի հիշատակու-
թյուն չեն պարունակում Սաղմոսավանքի
մասին: Ուշ ժամանակի պատմական աղ-
բյուրներում էլ Սաղմոսավանքի մասին եղած
տեղեկությունները շատ սահմանափակ են
և աղոտ: Սաղմոսավանքի այդ շրջանի պատ-
մության վերաբերյալ նյութ են ծառայում
որոշ ձեռագրերի հիշատակարաններ և վան-
քի վրա փորագրված արձանագրություննե-
րը:

Այսպես, օրինակ, Գևորգ Լամբրոնացու կամ Սկևռացու կողմից 1267 թվականին գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում նշվում է, որ նրա առաջին գրքի ավարտում մը տեղի է ունեցել Սաղմոսավանքում: «Ի ձեռն տարաշխարհիկ պատանւոյ ումեմն, թարմատար գրչի, ի Կիլիկեան նահանգէն,

դեալ մատեանս աստուածային, ստուգաբանեալ ի բուն արինակաց: Նա և այլ յոլով գիրս աստուածաշունչ գրեալ եմ, ի լուսաւորութիւն մանկանց եկեղեցւոյ, և բարեխաւս առ Քրիստոս, վասն փրկութեան ոգւոյ մերոց...»²:

ՍԱԼՄՈՍԱՎԱՆՔԸ ԴԻՏՎԱԾ ՀԱՐԱՎԻՑ

յանմատչելի ամրոցէն Ղամբրան կոչեցեալ... ժամանակ ինչ արարաք յանուանեալ Սաղմոսավանք, ուր և զառաջինն աւարտեցաք հատոր սրբոյ մատենիս»¹:

Դրանից հետո, մինչև ԺԴ դարի քսանական թվականները ոչ մի հիշատակութիւն չկա Սաղմոսավանքի մասին: 1320 թվականին գրած մի ձեռագրի հիշատակարանը հաստատում է, որ այն նույնպես գրված է Սաղմոսավանքում. ահա այդ հիշատակարանը. «Բայց գրեցաւ սայ ձեռամբ թարմատար և վառանգոչ ու Դոկ կածն Աստուածատրոյ անսուտ կրանաւորի, ի թվ. Հայոց ՉԿԹ (1320), ի սուրբ քաւարանիս, որ Անապատ կոչի և վանք Սաղմոսի, և է Աստուծով, որոց աղաւթիւք սոցա աւժանդակել գրեցի զլուսազար-

Այնուհետև, շուրջ մեկ դար, ոչ մի տեղեկութիւն չկա Սաղմոսավանքի մասին:

Սաղմոսավանքի մասին հաջորդ տեղեկութիւնը պարունակվում է մի ձեռագրի հիշատակարանում, որը կոչվում է «Առ որս գիրք Գրիգորի Աստուածաբանի», գրված Սաղմոսավանքում 1413 թվականին, սկզբի մասը չափածո ձևով.

«...Այլ և զմեղօք մեռեալ որդի
Մկրտիչ Եղեգեցի,
Սուտանուն կարօտ բանի,
Առնէք յիշման զիս արժանի,
Եւ ձեզ լիցի մասն ի բարի
Եւ ձեր ամէն յանցանք քաւի,
Զմեղ յիշեցէք ի յաղաւթի:

¹ Հ. Ղ. Ալիշան, «Այրարատ, բնաշխարհ Հայաստանայց», Վննտիկ, 1890 թ., էջ 161:

² Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1950 թ., էջ 163—164:

ի թուականիս Հայոց ՊԿԲ (1413). գրեցաւ լուծմունքս ի սուրբ մենաստանիս Սաղմոսի Եւ հառու զգիրքս յիշատակ հոգոյ իմոյ հոգևոր եղբար իմոյ Թովմա վարդապետի՝ աստուածաբնակ ուխտին Մեծոփայ վանացն, վասն զի նա զառ որս գիրս Աստուածաբանին ինձ և ազգականին իմոյ Մարգարէ վարդապետին՝ ինքնագիր ձեռագր գրեալ շնորհնաց մեղք»³:

Այդ նույն ժամանակ Սաղմոսավանքի առաջնորդ է հիշվում Հակոբ վարդապետը, որի մասին Թովմա Մեծոփեցին գրում է. «Մեծն Յակոբ դնաց յերկիրն Արարատեան,

նում է. «Եւ այս էր ի թուականիս մեր 863 (1419) ամի: Իսկ յետ ամի միոյ եկեալք աշակերտք նոցա կացին ժամանակս ինչ և զաղտագողի առեալ զնացին ի գաւառն Արարատեան առ մեծ վարդապետն Յակոբ Սաղմոսավանից՝ հոգևոր հարազատն իւր»⁴:

Ապա Սաղմոսավանքի մասին հիշատակվում է մի ձեռագիր Մաշտոցի հիշատակարանում, գրված 1436 թվականին, որը մեջ ենք բերում որոշ կրճատումներով. «...[Գրեցաւ] ձեռամբ սրբասէր կրանաւորի և կուսակրան քահանայի Կարապետ գրչի, յԱյրարատեան գաւառի, ի յերկնահանգէտ և ի գի-

ՍԱԳՄՈՍԱՎԱՆՔԸ ԴԵՏՎԱԾ ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎՄՈՒՏՔԻՆ

և բնակութիւն իւր արարեալ զսուրբ ուխտն Սաղմոսավանից, որ 20 ամ աշակերտեալ էր Յովհաննու Որոտնեցոյ»⁴:

Այնուհետև Թովմա Մեծոփեցին, պատմելով իր և մի խումբ վարդապետների մասին, որոնք աշակերտում էին Յովհաննես Մեծոփեցուն, Սաղմոսավանքի մասին տեղեկաց-

րահույակ ուխտն Սաղմոսավանից... ի թվ. ՊՁԵ (1436), ի բռնակալութեան Սքանդարի... Յովհաննէս վարդապետ փակակալ Սանահնոյ՝ ստացող...»⁵:

Ժն դարի երկրորդ կեսը և ամբողջ ԺՁ դարը Սաղմոսավանքի մասին տեղեկություններ իսպառ բացակայում են: Թի ինչ դրուժյան մեջ է եղել Սաղմոսավանքը այդ մեկ ու կես դարի ընթացքում, հայտնի չէ:

³ Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա, Երևան, 1955 թ., էջ 144:

⁴ «Պատմութիւն Լանկ-Քամուրայ և յաջորդաց իւրոց, արարեալ Թովմա վարդապետի Մեծոփեցոյ», Փարիզ, 1860 թ., էջ 33:

⁵ Նույն տեղում, էջ 53:

⁶ Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա, էջ 465:

Նույն դարի կեսերին Սաղմոսավանքի առաջնորդ է հիշվում Հովհաննես եպիսկոպոսը: Զաքարիա Սարկավազ պատմիչը տեղեկացնում է, որ այդ Հովհաննես եպիսկոպոսը նախ լինում է Հովհաննավանքի առաջնորդ, ապա կամովին թողնում է այն և գալիս Սաղմոսավանք, վերահաստատում է վանքը՝ հավաքելով քառասունի չափ կրոնավորներ: Իսկ Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսը նրան է հանձնում վանքի առաջնորդությունը. «Եւ յետ երկուց ամաց կամաւ իւրով հրաժարեցաւ ի վանացն. և գնաց յանապատն Սաղմոսավանքից. և նորոգեաց զնա, և ամենայն կարգ և կանոնք հաստատեաց: Եւ ժողովեցան անդ միաբանք անելի քան զիս: Իսկ կաթողիկոսն Յակովբ յանձնեաց ի նա և զառաջնորդութիւնն Սաղմոսավանքից, զի անապատին և վանքին տիրեսցէ»¹³:

Զաքարիա պատմիչից վերը մեջ բերված տեղեկություններից միանգամայն պարզ է դառնում, որ մինչև Հովհաննես եպիսկոպոսի Սաղմոսավանք գալը, վերջինս գտնվելիս է եղել լքված ու ամայացած վիճակում և, որ Հովհաննես եպիսկոպոսը վերահաստատում է շենացնում է այն:

Զաքարիա Սարկավազ պատմիչի վկայությամբ, Հովհաննես եպիսկոպոսը կամովին հրաժարվում է Սաղմոսավանքի առաջնորդությունից, հանձնելով այն իր եղբորորդի Գաբրիել վարդապետին: Հենց այդ ժամանակ է, որ Հովհաննես եպիսկոպոսի մոտ, Սաղմոսավանք են գալիս Շատրվանք անապատի մի խումբ կրոնավորներ, խնդրելով, որ նա զենա Շատրվանք և սովորեցնի իրենց անապատական նոր կյանքի կարգն ու ձևերը: «Եւ եկին մուղտեսիք յնղեզնաձորոյ ի Շատրիկ անապատէն, աղաչէին և ասէին, մեք ոչ գիտեմք զկարգ և սահմանք անապատի, դու եկ և կարգաւորեա զմեզ: Եւ ըստ աղաչանաց նոցա ելաւ զնաց, և ըստ կարգի անապատի կարգաւորեաց զնոսա ուղղութեամբ և ամենայն բարեձևութեամբ»¹⁴:

Վերադառնալով Շատրվանքի անապատից, Հովհաննես եպիսկոպոսը առժամանակ մնում է Սաղմոսավանքում, ապա իջնում է Քասախ գետի ձորը, Լուսավորչի անապատը և այնտեղ էլ վախճանվում 1657 թվականին: Գաբրիել վարդապետը ապա Սաղմոսավանք է բերում նրա մարմինը և ամփոփում Ս. Աստվածածին եկեղեցում. «Եւ եդ յԱստուածածնի եկեղեցին ի հիւսիսոյ կողմն: ...Բայց մահն նորա եղև ի թուին ՌՃԶ»¹⁵:

¹³ Զաքարիա Սարկավազ, «Պատմութիւն», Բ, Վաղարշապատ, 1870 թ., էջ 49:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 49—50:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 50:

Հովհաննես եպիսկոպոսի առաջնորդության ժամանակ և դրանից հետո մինչև ժԸ դարի քառասնական թվականները Սաղմոսավանքը գտնվելիս է եղել առավել զարգացած ու բարգավաճ վիճակում: Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու վկայությամբ¹⁶, Սաղմոսավանքը հանդիսանում էր եպիսկոպոսանիստ վայր իր առանձին վիճակով, որի մեջ մտնում էին Նիգ գավառի մեծագույն մասը, մի քանի գյուղեր Արագածոտն գավառից և որոշ գյուղեր էլ Գեղարքունի գավառից: Ուներ բազմաթիվ հասութարեր գյուղեր, մեծ քանակությամբ վարելահող, խոտհարքեր, խաղողի և մրգատու ծառերի այգիներ, ձիթհաններ, ջրաղացներ, բնակելի տներ, մառաններ և այլ ունեցվածքներ:

Զաքարիա Սարկավազը նույնպես տեղեկացնում է, որ Նիգ գավառը մտնում էր Սաղմոսավանքի վիճակի մեջ. «Եւ գաւառն Նիգ էր ընդ իշխանութեամբ Սաղմոսավանքից»¹⁷:

Սաղմոսավանքի վանահայր, վերահիշյալ Հովհաննես եպիսկոպոսի ժամանակ հիշվում է Թովմա վարդապետ Վանանդեցին, որը չափածո ներբողներ է գրել հայոց վանքերի մասին: Այդ ներբողներից մեկը նա նվիրել է Սաղմոսավանքին:

Այնուհետև Սաղմոսավանքի առաջնորդ են հիշվում Ոսկան վարդապետ Երևանցին 1661 թվականին, Գաբրիել վարդապետը 1669 թվականին: Զաքարիա Ագուլեցի մատենագիրն էլ տեղեկացնում է, որ ինքը 1672 թվականին, հուլիս ամսի 13-ին, կիրակի օրը՝ Վարդապետի տոնին այցելել է Սաղմոսավանք¹⁸:

1707 թվականին Սաղմոսավանքի առաջնորդ է հիշվում Հովսեփ վարդապետը: Արքահամ կաթողիկոս Կրետացին 1734 թվականին այցելել է Սաղմոսավանք¹⁹: Դրանից երկու տարի հետո, 1736 թվականին, Սաղմոսավանքի առաջնորդ է հիշվում Ավետիք վարդապետը:

1736 թվականից հետո ոչ մի տեղեկություն չի պահպանվել Սաղմոսավանքի մասին: Ենթադրվում է, որ պարսից Թահմազ-Ղուլի շահի արշավանքների հետևանքով քայքայված ու ամայացած լինի նաև այդ մենաստանը:

¹⁶ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, «Զամբու», Վաղարշապատ, 1873 թ., էջ 238—291:

¹⁷ Զաքարիա Սարկավազ, նույն տեղում, էջ 49:

¹⁸ «Զաքարիա Ագուլեցու օրագրությունը», Երևան, 1938 թ., էջ 108:

¹⁹ «Արքահամ կաթողիկոսի Կրետացու, Պատմութիւն անցիցն իւրոյ և Նադիր-Շահին պարսից», Վաղարշապատ, 1870 թ.:

րանների պատերին կից ձգվող հնգաստիճան քարե սանդուղքներով:

Արևմտյան կողմի կիսասյուները միացնող պարագոտու ծայրերը հասնում են հյուսիսային, հարավային և արևմտյան պատերին, իսկ արևելյան կողմի կիսասյուների պարագոտու ծայրերը՝ հարավային և հյուսիսային պատերին՝ եղբելով արսիղը:

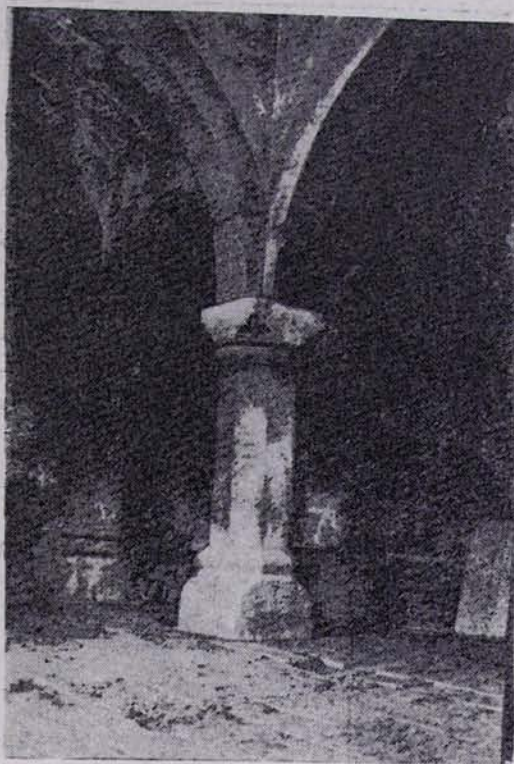
Պատերի մեջ, արտաքուստ, կան եռանկյունաձև փոքր խորշեր՝ կամարաձև գազաթներով:

Միակ մուտքը արևմտյան կողմից է՝ կիսակլոր ճակատակալ մեծ քարով ու գեղեցիկ պարակալով, որը բացվում է գավթի մեջ: Ունի 18 լուսամուտներ, որոնցից մեկական հատ՝ բացվում են յուրաքանչյուր ճակատից, դրանց համապատասխան մեկական հատ էլ բացվում են գմբեթի թմբուկի շորս կողմերից, շորս հատ արևելյան խորանների արևելյան պատերից, երկուական հատ արևմտյան խորանների արտաքին պատերից և մեկական շատ փոքր պատուհաններ էլ արևմտյան վերին խորանների արևելյան պատերից:

Ամբողջ շենքը կառուցված է սև տուֆի սրբատաշ քարերով՝ կրաշաղախով մածուցված: Սալահատակված է, տանիքը պատած է սալաքարերով: Կանգուն և ամբողջական վիճակում է: Նկատվում են վերանորոգումների հետքեր:

2. Գավթը. — Գտնվում է Ս. Սիոն եկեղեցու արևմտյան կողմում՝ նրան կից: Կառուցել է նույն Վաչե իշխանը ԺԳ դարի առաջին քառորդում: Սա, համարյա, քառակուսի հատակագիծ ունեցող մի կառուցվածք է. ներսում շորս ամբողջական քարե սյուները և յուրաքանչյուր պատին կից ձգվող երկուական կիսասյուները միանալով կամարներով կազմում են թաղակապ ծածկը՝ կենտրոնում հատուկ լուսանցքով՝ երդիկով: Վերջինիս վրա որպես ծածկույթ կառուցված է սյունաղարդ փոքրիկ գմբեթ: Թե՛ սյուների և թե՛ կիսասյուների բները, խարիսխներն ու խոյակները, սովորականի պես, ամբողջական քարերից են, ըստ որի հյուսիս-արևելյան սյան բունը ութակող է, իսկ մյուս սյուների բները զլանաձև. հարավային և հյուսիսային պատերին կից ձգվող կիսասյուների բները հնգակող են, իսկ մյուս պատերին կից ձգվող կիսասյուների բները զլանաձև, ըստ որի արևելյան պատի կիսասյուների բները փնջաձև են՝ կազմված շորսական զլանից:

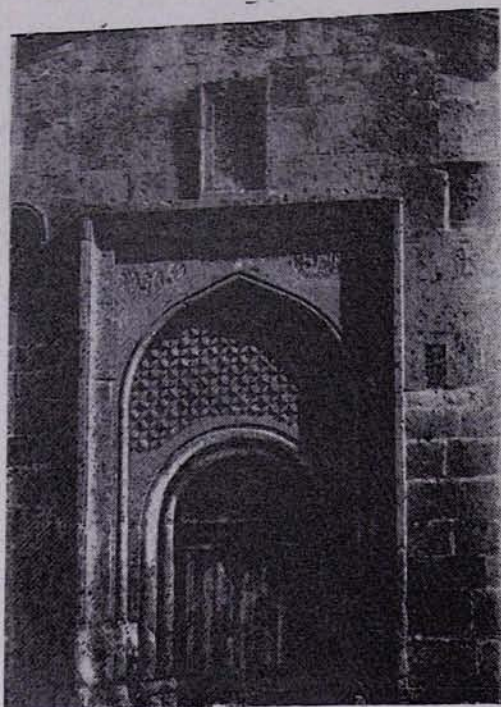
Սյուների և կիսասյուների խարիսխներն ու խոյակները նույնպես տարբեր ձևերով են մշակված և զարդարված են զանազան ձևերի քանդակներով:

ՍԱՐՄՈՍԱՎԱՆՔԻ ԳԱՎԹԻ ՆԵՐՍՐ

Գլխավոր մուտքը արևմտյան կողմից է՝ գեղաքանդակ շրջանակով, ուր բնորոշ են հնգաթև ու քառաթև աստղերի և խաչաձև զարդաքանդակները՝ մոզաիկ ձևով դասավորված: Մի ուրիշ մուտք էլ բացվում է Ս. Աստվածածին եկեղեցու սրահի մեջ. մի երրորդ մուտք էլ բացվում է հարավային կողմից՝ պատի արևմտյան ծայրից: Մի ուրիշ մուտք էլ եղել է արևելյան կողմից՝ պատի հյուսիսային ծայրից, Ս. Սիոն եկեղեցու հյուսիսային պատին կից, որը շարված, փակված է: Եկեղեցու պատի այդ մասում և գավթի պատի վրա պահպանված կրաշաղախի մնացորդները համոզիչ կերպով ցույց են տալիս, որ գավթի արևելյան կողմում, արևելյան պատի արտաքին կողմում, Ս. Սիոն եկեղեցու հյուսիսային պատի արևմտյան ծայրին կից գոյություն է ունեցել երկհարկանի խորան, ուստի այդ շարված մուտքը անկասկած ստորին հարկի խորանի մուտքը պետք է եղած լինի:

Գավթի հարավային պատի մեջ եղել են երկու կամարակապ բացվածքներ, որոնք իրարից բաժանված են եղել միջնասյունով: Հետագայում դրանց կողերից շարելով դարձրել են երկու՝ կամարակապ գազաթով

ՍԱՂՄՈՍԱՎԱՆՔԻ ԳԱՎԹԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՄՈՒՏՔԸ

լուսամուտները նման մի կամարակապ գա-
գաթով լուսամուտ էլ բացվում է հյուսիսա-
յին պատի մեջ:

Դավթի ներսում, արևելյան պատին կից,
Ս. Սիոն եկեղեցու մուտքի հարավային
կողմում կանգնեցված է գեղաքանդակ մի
խաչքար. պատերի վրա քանդակված են
բազմաթիվ խաչեր. Առանձնապես հետա-
քըրքեր են տանիքի կենտրոնում եղած լու-
սանցքի՝ երդիկի ներսի զարդաքանդակնե-
րը՝ եռանկյունաձև, խաչաձև, գծավոր-
գոտկանման, ծաղկեհյուս և այլ ձևերով. ո-
րոնք մշակված են վերին աստիճանի նուրբ
ձևով:

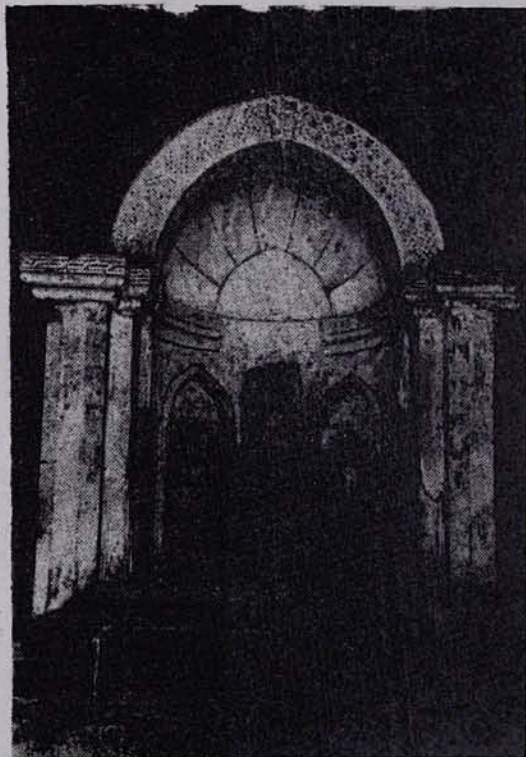
Ամբողջ շենքը կառուցված է սև տուֆի
սրբատաշ քարերով՝ կրաշաղախով մածուց-
ված: Սալահատակված է, տանիքը պատած
է սալաքարերով: Նկատելի են վերանորո-
գումների հետքեր: Վերջին անգամ վերա-
նորոգվել է Խրիմյան Հայրիկի կողմից
1890 թվականին, որի ժամանակ հարա-
վային պատի կամարակապ բացվածքները
վեր են ածվել լուսամուտների, դեպի հարավ
բացվող մուտքի համար կառուցվել է հա-
տուկ պորտիկ և կարգավորվել են տանիքի
խախտված սալաքարերը:

3. Ս. Ասավածածին եկեղեցի. — Գտնվում
է Ս. Սիոն եկեղեցու հարավային կողմում:

կառուցել է Վաչե իշխանի որդի Քուրդ իշ-
խանը 1235 թվականին: Եկեղեցու շենքը
փոքր է, միանավ բազիլիկ ձևով, ծածկը
թաղակապ է, արևելյան կողմից ունի կի-
սակլոր աբսիդ՝ բեմով: Միակ մուտքն արև-
մուտյան կողմից է, որը բացվում է փոքրիկ
սրահի մեջ: Այդ սրահի մեջ հյուսիսային
պատի տակ է թաղված վանքի առաջնորդ
Հովհաննես եպիսկոպոսը, որի մասին խոս-
վեց վերևում: Շարված է սև տուֆի մաքուր
տաշված քարերով՝ կրաշաղախով: Սալա-
հատակված է, տանիքը պատած է սալաքա-
րերով:

4. Գրատուն. — գտնվում է հուշարձան-
ների խմբի հարավային կողմում: Համա-
ձայն շենքի ներսում, հարավային պատի
վրա փորագրված արձանագրության (ար-
ձանագրություն ժԸ) գրատունը կառուցել է
Վաչեի որդի Քուրդ իշխանը՝ իր կնոջ՝ Խո-
րիշահի հետ 1255 թվականին:

Գրատան հատակագիծը, ընդհանուր առ-
մամբ, ուղիղ քառանկյունի է. ներսում հա-
րավային և արևմտյան պատերին կից ձգ-
վող երկուական, հյուսիսային պատին կից,
արևելյան աբսիդի եզրերից և Ս. Ասավա-
ծածին եկեղեցու սրահի հյուսիսային պա-
տին կից ձգվող՝ մեկական որմասյունիքը

ՍԱՂՄՈՍԱՎԱՆՔԻ ԳՐԱՏԱՆ ԱՐՄԻԴԸ

միանալով խաչաձև կող կամարներով, կաղմում են թաղակապ ծածկը, կենտրոնում հատուկ լուսանցքով՝ երդիկի ձևով: Վերջինիս վրա որպես ծածկույթ կառուցված է սյունաղարդ-ռոտոնտաձև փոքրիկ գմբեթ: Բոլոր կիսասյուներն էլ ունեն գլանաձև բներ և քանդակազարդ խորիսխներ ու խոյակներ. հարավային մի կիսասյան խոյակի վրա քանդակված է կեռ խաչի նշան՝ ներկված կարմիր ու սպիտակ գույնի ներկերով:

Արևելյան կողմում ունի կիսակլոր արսիդ՝ բարձր բնով՝ եկեղեցիների նմանությամբ, որի հարավային կողմում կա երկհարկանի խորան: Ստորին խորանի ծածկը հարթ է, արևելյան պատի մեջ արսիդի փոխարեն ունի փոքր խորշ: Վերի հարկի խորանը համեմատաբար խորն է, ծածկը թաղակապ է, արևելյան կողմում ունի կիսակլոր արսիդ՝ ցածրիկ բնով ու պատի մեջ ագուցված փոքրիկ վեմքարով: Երկու հարկի խորանների մուտքերն էլ արևմտյան կողմից են և բացվում են գրատան մեջ:

Գրատան առաստաղը պատած է արևի, լուսնի և հնգաթև աստղերի զարդաքանդակներով՝ ներկված կարմիր ու սպիտակ գույնի ներկերով: Արևելյան արսիդի թաղի վրա քանդակված են երկու հրեշտակների պատկերներ՝ մարդու և արծվի կերպարանքով: Այդ նույն արսիդի պատերը ներսից ձևավորված են և պատած որմանկարներով, սակայն սպիտակացնելու հետևանքով վերջիններս հաղիվ են նկատվում: Ներսում, հարավային պատի մեջ, կան մի քանի մեծ խորշեր, դարակների ձևով՝ մատյանների պահելու համար:

Միակ մուտքը արևմտյան կողմից է, որի առջև 1890 թվականին խրիմյան Հայրիկի կողմից կառուցված է հատուկ պորտիկ: Արևմտյան պատի մեջ, արտաքուստ ագուցված են գեղաքանդակ խաչքարեր՝ տապանագրություններով: Շարված է զլխավորապես սև տուֆի սրբատաշ քարերով, կրաշաղախով մածուցված: Սալահատակված է, տանիքը պատած է սալաքարերով: Վերանորոգվել է 1669 թվականին, ինչպես երևում է երդիկի հիմքին փորագրված արձանագրությանից (արձանագրություն ժԹ):

5. Երկու մահաճանճեռ.— Գտնվում են Ս. Սիոն եկեղեցու հյուսիսային կողմում՝ արևելյան պատի ուղղությամբ: Հյուսիսային կողմի մահաճանք, համաձայն նրա վրա փորագրված արձանագրության (արձանագրություն Ի), կառուցել է Թադեոս քահանան իր ծնողների գերեզմանի վրա 1309 թվականին:

Սև տուֆի մաքուր տաշված քարերով կառուցված եռակարգ, բարձր պատվանդան ունեցող մի մահաճան է, որի միջին կարգի արևմտյան կողմը պատած է վարդաձև զարդարանքներով՝ գծավոր քառակուսիների մեջ առնված: Կոթողի մասն ավելի բարձր է, արևմտյան կողմից գոգավոր, ուր գրված է շքեղ քանդակներով զարդարված մի մեծ խաչքար՝ կարմրագույն ներկով ներկած: Խաչքարի եզրի շրջանակը և գագաթի մասը վերանորոգման հետևանքով ձևափոխված են:

Հարավային կողմի մահաճանը, գրավոր հիշատակությունների չունենալու պատճառով, հայտնի չէ, թե երբ և ո՞վ է կառուցել. նրա մշակման ձևերը ավելի բնորոշ են ԺԳ դարին: Այդ մահաճանը նույնպես բաղկացած է պատվանդանից և կոթողի մասից, որը մի խաչքար է: Պատվանդանի մասը եռակարգ է, բարձր. վերի մասը ամբողջական մի քարից է, որի վրա ամրացված է վեղաքանդակ խաչքարը՝ արևմտյան կողմի երեսը կարմիր գույնի ներկով ներկված:

6. Վանքի պարխալը.— Մաղմուսվանքը արևմտյան կողմից պաշտպանված է Քասախի ձորի անմատչելի քարափներով, իսկ մյուս երեք կողմերից շրջապատված է պարսպապատերով, շարված անմշակ մեծ որձաքարերով՝ ցեխով մածուցված. պահպանվել է միայն արևմտյան մասը:

7. Վանքի միաբանության բնակելի շենքեր.— Գտնվելիս են եղել պարսպի ներսում, վանքի արևմտյան կողմում. հիմնովին ավերակ վիճակում են, նկատվում են միայն հիմնապատերի հետքերը:

8. Փոքր գերեզմանոցը.— Գտնվում է վանքի հյուսիսային կողմում, պարսպից դուրս: Գերեզմանոցում նկատվում են 24 գերեզմաններ՝ հարթ երես ունեցող մեծ տապանաքարերով, երեք շարքով, իրար կից: Բոլոր տապանաքարերն էլ սև տուֆից են և, հավանաբար, վերաբերեն ԺԳ—ԺԴ դարերին:

Այդ գերեզմանոցում պահպանվել է նաև մի մեծ մահաճան, բաղկացած պատվանդանից ու նրա վրա երկու խաչքարերից: Պատվանդանը երկկարգ է, ստորինը ցածրադիր, վերինը բարձր՝ կարնիզավոր, ուղիղ քառանկյունի նստվածքով: Վերջինիս վրա գրված են երկու մեծ քարեր, որոնց վրա ամրացված են խաչքարերը: Հարավային կողմի խաչքարն ընկած և անհայտացած է, իսկ հյուսիսային կողմի խաչքարը բարձր է, շքեղ քանդակազարդված, արևմտյան երեսը կարմիր գույնի ներկով ներկված: Մահաճանի վրա փորագրված տապանագրություններից իմացվում է, որ մահաճանը

8 լույս աչաց եւ ասպաւէն կենաց մերոց եւ ողորմութեամբ պարոնին տվ-

9 ար զգեղն Աղկունծ ի Սուրբ Սիոն Սաղմոսավանացս եւ հաստա-

10 տեցաք զաւագ բնմն ամեն շաբաթ ար պատարագ Զաքարիայի որ կ-

11 ատարի անխափան մինչեւ ի հաստատութեան է սուրբ ուխտս. հոտ զՏանձագ-

12 աւիթ ալգին յիւր յեկեղեցիս ի Նորագեղ բարափաւն եւ գետաւն

13 եւ ի Նորաշենիկ զաղբոյրա տնինս դռնաբացէք եկեղեցոյս:

բ. Եկեղեցու ներսում. հաւալ-արեւելան վերի խորանի մուտքի նակատին.

1 Ես Վաչէ շինեցի զեկեղ-

2 եցիս եւ արարի արդինս յոլո-

3 վս եւ հոռու զիմ դրամագին ալգին

4 Սերկելի եւ հաստատեցին : Գ: խորան

5 զշաբաթ ար պատարագ. : Ա: ինձ,

6 : Ա: Դաւթի, : Ա: Մամախաթունին:

գ. Նույնի արեւմտյան պատի վրա, մուտքի հաւալային կողմում, արտափուստ.

1 ԹՎ. 24 (1311). կամաւ ամենակալին Աստուծոյ եւ առաջ-

2 նորդութեան սուրբ ուխտիս Յակոբա րաբունապետին եւ յիշխանութ-

3 եան տեղոյս ճոն Ս[ար]գսին ես հաշատուր վարդապետ յիշեց-

4 ի զրան որ ասին Նրանի որ ունի զաւակ ի Սիոնի եւ հոռու զիմ

5 հալալ զանձագին Աստուածաշունչն ի սուրբ եկեղեցիս եւ սպ-

6 ասաւորքս խոստացան ի տարին : Դ: ար պատարագ

7 ի տանի Մնրնդեան եւ Յարութեան եւ Հո-

8 գոյ զալրստեան: Կատարողքն արհ-

9 նին յԱստուծոյ: Արդ որք զգիրքս հա-

10 նէ յեկեղեցոյս՝ թէ յիշ-

11 խանաց կամ քահանայից կամ յաշխ-

12 արականաց, ծախէ կամ թէ գ-

13 նէ մասն զՅուդաին

14 եւ զԿահնին առցէ,

15 եւ երից սուրբ ժողովոցն

16 նզովեալ եղիցի:

դ. Նույն տեղ, մուտքի վերեւում.

1 Շնորհաւք բարերարին Աստուծոյ եւ Վաչէ որդի Քրդին, որդո Վաչի

2 եւ Տարխուզահի՝ դստեր մարցպանա Մալմկոնէից զնեցի զՆրեր-

3 ունս ի մեծ պարոնէն Շահնշահէ եւ հոռու ի վանս Սաղմոսի եւ զ-

4 կէսն իմ եղբարն Հասանա, որ շէն պահէ վանիցս համար. եւ յորժամ ե-

5 հաս ինձ փոխիլ ի կենցաղոյս տարածամ եւ կէս աւուրց՝ յանձնեցի զհոգիս իմ եւ զգոյ

6 ս հար եւ մար իմոյ եւ զնեցին յնշից իմոց : ԺԻ: սպիտակի զԱղկունծ յիւանէէ յորդո Շահ-

7 նշահի, որ էր սեփական տէր զաւառիս Ամբերդո, զոր յառաջ պապն իմ Վաչէ զնեալ էր ի մեծ սպար-

8 ապետէն Զաքարէէ եւ զրեալ ի դուռն եկեղեցոյս զոր խափաներ էր ի շար պատահմանց՝ եկեալ ի վերա աշխ-

9 արհիս, դարձեալ վերստին զնեցաք եւ զրեցաք զիմ զնած ալգին յԱւշական եւ զտունն Տորո-

10 զոնոնց՝ ի Կարբի իւր հայրենիքն՝ հոռուն յիմ քնարանս եւ զրեցին զՀամարձումն եւ զԳալուստ Հ-

11 ոգոյն պատարագել զՔրիստոս յանուն մեր. եթէ ոք խափանէ՝ յիմոց կամ յաւտարաց, անէծս առցէ յերից սուրբ

12 ժողովոցն եւ պատասխանի տա առաջի Աստուծոյ ամէն: Կատարիչքն արհնին ի Քրիստոսէ. ամէն: Խաչիկ գրիչ:

ե. Նույն տեղ, մուտքի հյուսիսային կողմում, կից.

1 Յիսուս Քրիստոս Տեառն Աստուծոյ մեր. մեր Սաղմոս-

2 ավանից միարանքս՝ Վարդան վարդա-

3 պետ հրամանաւ եւ մեր կամակցու-

4 թեամբ եղաք սահման դալս, թէ քահանա

5 կամ գործաւոր ի տեղս վաղջ-

6 անի : Ա: Խ: եւ զիշերապաշտան

7 արհնին: Կատարիչքն արհնին

8 յԱստուծոյ: Թեղէոս յիշեցէք

9 թվիս 24: (1311):

զ. Հյուսիս-արեւմտյան ստորին խորանի հաւալային պատի արտափն երեսի վրա

1 Ես Սիմեոն երեց եւ ամուսին իմ միար-

2 անեցաք Սաղմոսավանաց եւ բնակիչ սո-

րա հաստա-

3 տեցին ի տարին : Բ: ար պատարագ ի տանի Պետրոսի եւ Պաւ-

4 դոսի : Ա: ինձ : Ա: Զառնիգուկ. ով խափանէ մեր

5 մեղացս տէր է:

է. Հարալ-արեւմտյան ստորին խորանի հյուսիսային պատի վրա.

1 Ես Խոզպասար եւ ամուսին իմ միար-

անեցաք սուրբ ուխտիս եւ առաջ-

2 նորդք վանիցս հաստատեցին ի տարողն զհաչի երկուշաբաթն : Բ: ար

3 ժամ ինձ : Բ: Կիմայթին:

Ը. Նույն տեղ, նախորդին
շարունակաբար.

- 1 Ես վաճառմ միաբանեցայ եկեղեցոյս
- 2 և եւ հտուն :Բ: ժամ՝ Գ:Ա: ինձ, :Ա: Թայի-
կանն՝ ի նոյն ար Խաչին:

Բ. Նույն տեղ, նախորդին
շարունակաբար

- 1 Ես Ըռաստ միաբանեցա եկեղեցոյս և
հտուն ի նոյն ար
- 2 :Բ: պատարագ՝ որ կատարի անխափան:

Ժ. Նույն տեղ, նախորդին
շարունակաբար

- 1 Ես Մխիթար Դիտանց ետու յեկեղեցիս
աւոյնութիւն և սպասատրք
- 2 սորա սահմանեցին :Բ: ար պատարագ
ի տարին՝ Զատիկին մեռելոց արն՝ :Ա:
- 3 ինձ և :Ա: Սարգսի, որ կատարեն
արհնին յԱստուծոյ, որ ոչ կատարեն նոյն
առցեն Աստուծոյ:

Ժա. Եկեղեցու հյուսիսային պատին,
ներքուստ՝ լուսամուտից ներքև.

- 1 Կաման Աստուծոյ ևս Հայրապետս՝
կուսակրա-

- 2 և քահանա, ետու ի հալալ ընչից իմոց
ի

- 3 սուրբ եկեղեցիս և հայր Դանիէլ և այլ
միաբ-

- 4 անքս խոստացան ինձ :Բ: ար պա-
տարագ ի տաւ-

- 5 նի Սրբոց Քառասնիցն: Կատարիչք
դրոյս

- 6 արհնին յԱստուծոյ, և որ խափանէ իմ
մեղացն տէր է:

Ժբ. Հարավային պատին, հարավ-
արևելյան ստորին խորանի մուտքին
մտիկ.

- 1 Անուամբն Աստուծոյ ևս՝ Սիմեոնի մայրս
միաբ-

- 2 անեցա Սաղմոսավանից Սուրբ Սիոնի-

- 3 ս. տուի ինչս, և սորա սահմանեցին ի տ-

- 4 արին.....:

Ժգ. Նույն տեղ, նախորդից վերև.

- 1 Շնորհին Տեան ևս Պիլան Մխի-

- 2 Թար Ուշեցի միաբանեցա սրբոց-

- 3 ս, ետու զիմ հալալ արդիւնքն

- 4 յեկեղեցիս և սոքա սահման-

- 5 եցին ի տարոջն :Բ: ար պատարագ

- 6 ի տանի Մառգարդարին՝ :Ա: ին-

- 7 ձ և :Ա: իմ քեռն: Կատարիչք հ-

- 8 քահանիս արհնին ի Քրիստոսէ:

Ժդ. Նույն տեղ, նախորդի
արևմտյան կողմում.

- 1 Կաման Աստուծոյ ևս Գրիգոր անպի-
տան ծառա Քրիստոսի ետու սակաւ

- 2 ընծայս՝ յառաջնորդութեան Գրիգոր
վարդապետի և հայր Դան-

- 3 իէլի, և այլ եղբայրութիւնքս ետուն
ինձ :Բ: պատարագ ի տա

- 4 ւնի Սուրբ Գրիգորի աղուհացիցն՝ :Ա:
ինձ, :Ա: իմ եղբար Բարսեղ-

- 5 ին: Կատարիչքն արհնին յԱստուծոյ, և
որ խափանի մեր մեղացս տէր է:

Ժե. Նույն տեղ, նախորդից
ներքև, շարունակաբար.

- 1 Անուամբն Աստուծոյ ևս՝ Սիսապինդս
միաբանեցա սուրբ ուխտիս և

- 2 իմ հալալ արդեանց ընծա բերի եկե-
ղեցոյս: Վարդապետս ևս միաբա-

- 3 նքս խոստացան և ետուն ինձ :Ա: պա-
տարագ Հոգոյն Գալստեանն շաբա-

- 4 Թն արն: Կատարիչքն արհնին յԱստու-
ծոյ: և որ խափանէ նոյն առցէ:

Ժզ. Գավիթ. — Հարավարևելյան
սյան խոյակի արևմտյան կողի
վրա՝ ներկագիր.

... Իմ հոգու պաշարն յեկեղեցիս
և սոքա ետուն ինձ :Բ: ար պատ-
արագ ի տանի Աւետեաց Աստուած-
ածնի: Ով խափանէ՝ դատի:

Ժէ. Ս. Աստվածածին եկեղեցի. —
Սրահի հյուսիսային պատին.

- 1 Շնորհաւր ամենակալ-

- 2 ին Աստուծոյ ևս՝ Սասնէս և եղ-

- 3 բարք իմ Վաչէ և Գրիգ-

- 4 որ միաբանեցաք սուրբ ու-

- 5 խտիս Սաղմոսավանից և

- 6 տուաք ի մեր հայրենի գե-

- 7 դէս Աղբնագեղո հանդէ-

- 8 ն զՔնտիկ տափն որչ-

- 9 աքջուրին դուս գա :Ա:

- 10 գութանի հող ճաղագ-

- 11 ովն ջրովի. և սոքա խոս-

- 12 տացան տարին :Գ: պատար-

- 13 ագ. Համբարձման: Եթէ ոք

- 14 յառագաց հակառակ..

Ժը. Գրատուն. — Հարավային
պատի վրա, ներսից.

- 1 ի Թվ. 27 (1255): Ես Քուրդս և ամուսին
իմ Խորիշահ ջինեց-

- 2 աք զգրատունս և հաստատեցաք զմա-
տուս յան-

3 ուն դատեր մերո Մամախաթունին որ տարածամ փոխեցաւ

4 Ի Քրիստոս: Եւ մեր զարդինքն, որ արարիք՝ խաչ ոսկի եւ Աւետարան

5 ոսկետուփ, է նափորտ եւ վառ, է զարդք եկեղեցո, եւ սահմ-

6 անեցաք զՅայտնութիւն եւ զՋատիկն Ճրագալու-

7 ցովն զԱստուածածինն եւ զՍուրբ Խաչն նաւակատովն յա-

8 յսմ խորանի պատարագել զՔրիստոս յանուն Մամախաթունին:

9 Կատարիչ գրոյս արհնին յԱստուծոյ: Ով խափանէ դատի Տեառնէ, ամէն:

Ժբ. Գրառան տանիքի կենտրոնի լուսանցքի հիմքին, ներսից.

1 Թվ. ՌՃԺԸ (1669). նորոգեցաւ Սուրբ Աստուածածինս... հոգաբարձութեամբ Գաբրիէլ վարդապետի, աւժանդակութեամբ...²⁴:

ի. Ս. Սիոն եկեղեցու հյուսասային կողմում գտնվող մահարձանի վրա.

1 Քրիստոսի յուսովն եւ Թաղէոս քահանայան-

2 կնեցի զխաչս Ի փրկութիւն հոգո իմո

²⁴ Այս արձանագրութիւնը խիստ եղծված լինելու պատճառով, մեջ ենք բերում Հովնանենա եպիսկոպոս Շանյապունեյանից, «Ստորագրութիւն...», Բ, էջ-միածին, 1842 թ., էջ 124:

3 եւ ծնողաց իմոց որ կան առ ոտս սորա:

4 Որք երկրպագէք, յիշեցէք Ի Քրիստոս զՊհ-

5 տրոս, զՊարսամ, զՄխուկս: Ի Թվ. ՉՄԸ (1309):

իա. Վանքի պարսպի հյուսիսային պատից դուրս եղած մահարձանի վրա.

1 Սուրբ նշան տէրունական Յակոբ

2 բաբունապետին լեր քաւարան: Թվ. ՊԶ (1421):

իբ. Նույն մահարձանի վրա.

Որք երկրպագէք սրբոյ նշանիս զմեղուցեալ Վարդանս յաղաթս յիշեցէք:

իգ. Վանքից դեպի հյուսիս գտնվող մեծ գերեզմանատան մի մահարձանի վրա.

1 Ես Դանիէլ քահանայանկնեցի զ-

2 խաչս Ի փրկութիւն հոգո իմո եւ ծնողաց

3 իմոց եւ ազգականաց որ անկեալ կան առ ոտս

4 սորա, ակն ունելով զալըստեան սորա: Որք

5 երկրպագէք՝ յիշեսցիք զմեզ եւ զհոգ-

6 եւոր պատանեկն իմ զԳրիգոր, յիշեսցիք

7 Ի Քրիստոս: Եւ էր թու: ՉԴ (1255):

